

нуцца да яе языком. На гэта Высоцкі з агідай спытаў: “<...> і чалавечыя ліжаце?” [2, с. 153]. Пасля гэтага ўжо трэці герой падхоплівае размову і на аснове папярэдніх вобразаў стварае аказіянальны фразеалагізм.

Вьяўленне і аналіз саматычных фразеалагізмаў у мастацкіх творах У. Караткевіча паказаў, што аўтар часта змяняе фразеалагізмы з кампанентам “галава” і “рука”. Сярод асноўных прыёмаў трансфармацыі можна вылучыць замену аднаго з кампанентаў фразеалагізма іншым словам; скарачэнне фразеалагізма; ускладненне фразеалагізма словам свабоднага ўжывання; пераасэнсаванне фразеалагізма ў дыялагічным маўленні; выкарыстанне вобразнай асновы фразеалагізма; супрацьпастаўленне фразеалагізма і антанімічнага з яго кампанентам слова.

У выніку трансфармацыі і актуалізацыі фразеалагічная адзінка становіцца арганічнай часткай тэксту. Аднак пры гэтым яна не адрываецца цалкам ад зыходнага фразеалагізма, паколькі павінна быць зразуметая чытачом. Таму ключом да правільнага ўспрымання і інтэрпрэтацыі аўтарскага фразеалагізма служыць агульнаўжываемая адзінка.

Бібліяграфічны спіс

1. Занковец, А. А. Влияние различных лингвистических факторов на фразеологическую активность соматизмов русского и белорусского языков / А. А. Занковец // Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Сер. 4, Філалогія. Журналістыка. Педагогіка. – 2007. – № 2. – С. 70-75.
2. Караткевіч, У. Збор твораў : у 25 т. / У. Караткевіч ; падрыхт. тэксту і камент. М. Кенькі ; рэд. тома А. Верабей. – Мінск : Мастацкая літаратура, 2015. – Т. 10 : Чорны замак Альшанскі (раман). – 383 с.
3. Караткевіч, У. Збор твораў : у 25 т. / У. Караткевіч ; падрыхт. тэкстаў і камент. П. Жаўняровіча і А. Вераб'я ; рэд. тома В. Іўчанкаў. – Мінск : Мастацкая літаратура, 2013. – Т. 4 : Аповесці. Легенда : канец 1940-х – 1958. – 861 с.
4. Лепешаў, І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў : у 2 т. / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Беларус. энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – Т. 1 : А–Л. – 672 с.
5. Лепешаў, І. Я. Слоўнік фразеалагізмаў : у 2 т. / І. Я. Лепешаў. – Мінск : Беларус. энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2008. – Т. 2 : М–Я. – 704 с.
6. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы : больш за 65 000 слоў : у 2 т. / Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа ; уклад. : І. Л. Капылоў [і інш.] ; пад рэд. І. Л. Капылова. – Мінск : Беларусь, 2022. – Т. 1 : А–Н. – 487 с.

ДЫЯЛОГ НА ЎСЁ ЖЫЦЦЁ

В. Г. Качан (Мінск, Беларусь)

У сучаснай лінгвістыцы канцэпцыя моўнай асобы прыцягвае ўвагу ўсё большай колькасці даследчыкаў, што, безумоўна, з'яўляецца станоўчым фактарам, які сведчыць аб пераходзе ад сістэмна-структурнага да антрапацэнтрычнага падыходу да вывучэння мовы. Вельмі актуальныя ў мовазнаўстве тэорыя дыялогу, праблемы вызначэння асаблівасцей выражэння дыялагічных адносін не толькі ў мастацкім, але і ў навуковым тэксце.

Вучоныя “прыйшлі да вываду аб магчымасці разгляду дыялагічнасці як камунікатыўнай уласцівасці навуковага тэксту, што адлюстроўвае яго суб'ектыўную прыроду (ад адрасанта) і суб'ектыўную арыентацыю (да адрасата)” і дазваляе “выдзеліць адрасанта і адрасата, якія ажыццяўляюць камунікацыю пры дапамозе тэксту” [1, с. 162]. Тэкст актуалізуецца як сярэдняе неабходнае зв'язна акта вербальных зносін паміж аўтарам і адрасатам. На аснове аналізу рознаўзроўневых лінгвістычных сродкаў, якія аўтар выкарыстоўвае ў сваёй навуковай прасторы, і асаблівасцей іх выкарыстання (асабовыя займеннікі, дзеяслоўныя формы, “экспліцы-

руючыя аўтара навуковага выказвання”, пабочныя і ўстаўныя канструкцыі і іх частотнасць, лексіка-семантычныя і марфалага-граматычныя сродкі намінацыі адрасата, сінтаксічныя сродкі адрасацыі навуковага тэксту, лінгвістычныя сродкі дыялагізацыі і інш.), даследчыкі вызначылі, што “на вербальна-семантычным і камунікатыўным узроўнях асоба вучонага ў тэксце даследавання рэалізуецца перш за ўсё як моўная. Адаючы перавагу тым ці іншым моўным сродкам, арганізуючы пэўным чынам тэкставую камунікацыю, аўтар навуковага даследавання выступае як моўная асоба” [2, с. 49].

У сувязі з гэтым прапануецца адрозніваць тры тыпы навуковага аўтарства (адрасантнасці): 1) экспліцытны тып адрасантнасці, пры якім аўтар адкрыта заяўляе аб сваёй прысутнасці ў тэксце, не баючыся ўступіць у дыскусію і заявіць аб сваіх ідэях і сваёй ролі ў пазнавальным працэсе; 2) імпліцытны тып адрасантнасці дапускае няяўную прысутнасць аўтара ў тэксце, аўтар бачыць сваю ролю пасіўнай і часцей выкарыстоўвае адпаведныя лінгвістычныя канструкцыі; 3) нейтральны тып адрасантнасці, пры якім аўтар свае думкі, ідэі, разважанні выказвае не ад сябе асабіста, а атаясамлівае сябе з адрасатам, для якога прапануецца навуковы тэкст.

Мікалай Васільевіч Бірыла, Вучоны з сапраўдным акадэмічным дыяпазінам навуковых інтарэсаў, заснавальнік беларускай анамастыкі, аўтар трохтомнай манаграфіі “Беларуская антрапанімія”, выкарыстоўвае увесь арсенал лінгвістычных сродкаў аўтарызацыі, усе спосабы і сродкі моўнага выражэння пазіцыі адрасанта ў сваіх навуковых тэкстах, але бліжэй за ўсё ён стаіць да трэцяга тыпу аўтараў-навукоўцаў. Навуковыя тэксты Мікалая Васільевіча ўваходзяць у лінгвістычную парадыгму лепшых навуковых даследаванняў. Яны ўражваюць даступнасцю, адкрытасцю, грунтоўнасцю, інфарматыўнасцю, эфектыўнасцю, ён мог даць простыя, зразумелыя адказы на самыя складаныя, дыскусійныя пытанні беларускага мовазнаўства. Дакладнасць, даступнасць, адкрытасць, грунтоўнасць навуковага майстэрства Вучонага дасягаецца праз выкарыстанне ў навуковым тэксце агульнаўжывальных слоў. Уключаючы ў тэкст навуковай работы словы, якія выкарыстоўваюцца кожны дзень, аўтар адапціруе іх да стылістычных умоў навуковага кантэксту. Аўтар і чытач у навуковых тэкстах М. В. Бірылы разам аналізуюць фактычныя моўныя матэрыялы, разам разважаюць над праблемай і разам робяць вывады.

Калі чытаеш навуковыя артыкулы, прадмовы, напісаныя Мікалаем Васільевічам да навуковых выданняў, здаецца, што яны адрасаваны толькі табе: “Антрапаніміка – раздзел анамастыкі, які вывучае антрапонімы – уласныя асабовыя імёны, імёны па бацьку і прозвішчы людзей, афіцыйныя, агульнапрынятыя ці традыцыйныя найменні вядомых асоб, імёны-мянушкі, а таксама псеўданімы. Антрапанімія – сукупнасць антрапонімаў (уласных імёнаў людзей), якія забяспечваюць намінацыю і ідэнтыфікацыю асоб у межах функцыянавання мовы ці на якой-небудзь тэрыторыі. Уключае ўласныя асабовыя імёны, імёны па бацьку, прозвішчы (у тым ліку размоўна-бытавыя назвы асоб, імёны-мянушкі, назвы дзяцей па імя ці мянушцы бацькоў або дзеда і бабы, назвы жонкі па імя ці мянушцы мужа і наадварот, назвы асоб па месцы нараджэння ці жыхарства), а таксама псеўданімы”. І далей: “Пісьменнік, называючы сваіх герояў, звычайна выбірае тыповыя для пэўнага часу, месца, абставін імёны і прозвішчы, чэрпае іх непасрэдна з жыцця або канструюе па вядомых мадэлях [3, с. 129].

Выкарыстанне прыналежных і асабовых займеннікаў 1 асобы множнага ліку, экспліцытных сродкаў выражэння суб’ектыўнай мадальнасці (пабочных, ўстаўных, удакладняльных і паясняльных канструкцый) сведчыць пра пастаянную арыентацыю аўтара на чытача, пра пастаянны кантроль за даступнасцю і адкрытасцю навуковага матэрыялу для рэцыпіента, пра жаданне ўстанавіць і падтрымліваць камунікатыўны кантакт з чытачом: “У нашай працы ставілася задача на аснове існуючых акцэнталагічных і лексікаграфічных работ і аналізу акцэнтацыі назоўнікаў у мове мастацкай літаратуры даць сістэмнае апісанне націску назоўнікаў беларускай літаратурнай мовы, у прыватнасці, вызначыць акцэнтныя тыпы назоўнікаў, устанавіць лексічны састаў кожнага тыпу, паказаць галоўныя словаўтваральныя групы лексікі, характэрныя для кожнага тыпу, прасачыць тэндэнцыі акцэнтацыі ў моўнай практыцы. Указваецца род назоўніка, пры неабходнасці – яго семантыка, месца націску па-

казваецца ў Н., Р., М. склонах адзіночнага ліку і Р. (а іншы раз і Н.) множнага ліку. Апісанне націску назоўнікаў даецца ў адпаведнасці з катэгорыяй роду, г. зн. акцэнтныя тыпы паказваюцца ў межах кожнага роду, а ў заключнай частцы работы – лексічная напоўненасць кожнага акцэнтнага тыпу (колькасць і састаў назоўнікаў)” [4, с. 4]. А якія яскравыя, запамінальныя прыклады амаграфічных і амафонных рыфмаў з верша Максіма Лужаніна “Песня” Мікалай Васільевіч прыводзіць для сваіх адрасатаў у тэксце “Агульнай характарыстыкі націску”: “Былі каралі – каралі. Былі ў каралеўны каралі”! [4, с. 8].

Мае першакурснікі лёгка запамінаюць азначэнні і антрапанімікі, і антрапаніміі, і антрапаніміі паэтычнай і з задавальненнем прыводзяць прыклады амаграфіаў і амафонаў. А. А. Бажэнава адзначае: “Асноўнай задачай навуковай камунікацыі з’яўляецца падача інфармацыі такім чынам, каб чытач, на якога арыентуецца аўтар, не сумняваўся ў ісцінасці тэксту і стаў аднадумцам” [5, с. 189].

У змесце Праграмы па беларускай мове для студэнтаў факультэта пачатковай адукацыі БДПУ заяўлены такія тэмы, як “Склад. Націск”, “Віды семантычных адносін у лексіцы”, “Скланенне асабовых імёнаў, прозвішчаў і географічных назваў”, і я заўсёды стараюся знайсці хвілінку, каб расказаць сваім выхаванцам пра свайго Настаўніка, беларускага савецкага мовазнаўца, Акадэміка АН БССР, члена-карэспандэнта АН БССР, доктара філалагічных навук, прафесара, Заслужанага дзеяча навукі БССР, загадчыка сектара сучаснай беларускай літаратурнай мовы і культуры мовы Інстытута мовазнаўства АН БССР, акадэміка-сакратара Аддзялення грамадскіх навук АН БССР, кіраўніка калектыву беларускіх мовазнаўцаў, якія рыхтавалі “Агульнаславянскі лінгвістычны атлас, лаўрэата Дзяржаўнай прэміі СССР за ўдзел у комплексе работ па беларускай лінгвагеаграфіі, пра Чалавека, які жыве ў маім сэрцы, які даў мне пучэўку ў лінгвістычнае жыццё, які падтрымаў маё імкненне да гэтай працы і даў упэўненасць у сваіх сілах.

Навучальны працэс не абмяжоўвацца толькі адукацыйнымі мэтамі і задачамі, ён цесна звязаны з выхаваннем асобы. На “Адкрытых навуковых чытаннях”, што наладжваюцца на факультэце пачатковай адукацыі БДПУ, я расказваю сваім студэнтам пра Мікалая Васільевіча, майго дарагога Настаўніка, які навучыў мяне любіць родную мову, навучыў добразычлівасці, міласэрнасці, спагадлівасці, узаемападтрымцы, навуковая дзейнасць якога служыць для мяне ўзорам. Нястомны, сумленны навуковец, ён вучыў і выхоўваў сваім жыццём, асабістым прыкладам, пачынаючы са штодзённай руплівай працы за пісьмовым сталом і заканчваючы дзелавым, спакойным, вытрыманым стылем кіраўніка.

Мне пашчасціла працаваць у сектары сучаснай беларускай літаратурнай мовы і культуры мовы Інстытута мовазнаўства АН БССР, загадчыкам якога быў Мікалай Васільевіч. Ён паспяваў рабіць усё, шчыра здзіўляла яго прыроджаная працаздольнасць і працавітасць. І разам з гэтым мы ўвесь час адчувалі пастаянную ўвагу да сябе з яго боку і ў канкрэтных справах, і ў парадах, падказках, ва ўсіх уроках жыцця і працы. Працавалася ў сектары цікава, спакойна і ўпэўнена, дзякуючы навуковаму аўтарытэту загадчыка, яго творчаму пошуку і творчаму падыходу да справы, уменню сцісла і ясна выкладаць думку. Праца Мікалая Васільевіча як загадчыка сектара сучаснай беларускай літаратурнай мовы і культуры мовы Інстытута мовазнаўства АН БССР – прыклад творчага і дзейснага стаўлення да актуальных праблем беларускай лінгвістыкі, прыклад выніковай плённай працы Вучонага. Як і мой Настаўнік, я стараюся даць сваім студэнтам упэўненасць у сваіх сілах, клапацуся, каб яны духоўна не збыднелі, не страцілі вернасці слову і справе, не сумняваліся ў правільнасці абранага шляху, не ператварыліся ў мітрафанушкаў. Навучыць штодзённа рупліва працаваць, навучыць паважаць сваю працу, навучыць вучыцца, дапамагчы вучыць і вучыцца, сфарміраваць эмацыянальна-каштоўнасныя адносіны да будучай прафесіі (з самааналізам, самавызначэннем, самаўдасканаленнем) – гэта асноўнае, што неабходна ў навучанні роднай мове і падрыхтоўцы будучых настаўнікаў.

Эрудзіраваны, інтэлігентны, тактоўны чалавек, у якім гарманічна спалучаліся патрабавальнасць з добразычлівасцю, справядлівымі адносінамі да людзей, Мікалай Васільевіч з'яўляецца для мяне прыкладам сапраўднага педагога, ср'эзнага і патрабавальнага выкладчыка, які ўмее проста і зразумела сказаць пра самае складанае, ніколі не будзе катэгарычным у адносінах, які своечасова падтрымае, далікатна падкажа, тактоўна параіць, будзе шчыра радавацца поспехам сваіх выхаванцаў. Да такога дыялогу паміж адрасантам (выкладчыкам) і адрасатам (студэнтам) імкнецца кожны педагог, і гэты дыялог будзе працягвацца ўсё жыццё.

Бібліяграфічны спіс

1. Баженова, Е. А., Коммуникативно-прагматический аспект научного текста / Е. А. Баженова // Словесность и современность : Мат. науч. конф. Ч. 2: Лингвистика. – Пермь, 2000. – С. 154–179.
2. Воркачѳв, С. Г. Дискурсная вариативность лингвоконцепта / С. Г. Воркачѳв // Известия РАН. Серия литературы и языка. Т. 64. – 2005. –№ 4. – С. 46–55.
3. Бірыла, М. В. Антрапаніміка. Антрапанімія. Антрапанімія паэтычная / М. В. Бірыла // Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі: У 5-і т. Т. 1. – Мінск, 1984. – С. 128–130.
4. Бірыла, М. В. Націск назоўнікаў у сучаснай беларускай мове / М. В. Бірыла – Мінск : Вышэйшая школа, 1986.–144 с.
5. Баженова, Е. А. Научный текст в аспекте политекстуальности / Е. А. Баженова. – Пермь : Изд-во Пермского ун-та, 2001. – 272 с.

КАТЕГОРИЯ АКЦЕНТНОСТИ В СТАРОБЕЛОРУССКИХ И СТАРОРУССКИХ СУДЕБНЫХ ДОКУМЕНТАХ XVI ВЕКА

О. А. Климкович (Витебск, Беларусь)

Изучение старорусских и старобелорусских текстов в аспекте исторической стилистики предполагает описание структурно-композиционных особенностей, характеристику устойчивых лексических единиц, выявление стилистически значимых средств морфологического и синтаксического уровней. Одной из важнейших частей в таком исследовании является изучение способов выражения функциональных семантико-стилистических категорий (далее – ФССК). Согласно определению стилистического энциклопедического словаря ФССК – «это разновидность текстовых категорий, отражающая функционально-стилевую дифференциацию речи (типологию текстов)» [6, с. 573]. Среди ФССК наиболее изученными являются категории оценки, диалогичности, гипотетичности, обобщенно-отвлеченности, субъектности, преэмптивности знания и акцентности. Категория акцентности была предметом рассмотрения в работах И. И. Сущинского (термин «акцентирование»), В. П. Москвина, Т. Б. Ивановой [5], Ю. С. Волковой [2; 3], Н. И. Дорцуевой [4]. Большинство из них посвящены научному и публицистическому стилям современного русского языка, особенности выражения категории акцентности в русском и китайском языках проанализированы в работах Чжао Наньнань [8]. Категория акцентности в старобелорусских и старорусских деловых текстах эпохи средневековья не подвергалась подробному изучению.

Среди памятников деловой письменности эпохи Средневековья особую группу представляют жанры судебной письменности. Изучению стилистических особенностей языка старобелорусских судебных текстов посвящены работы Н. В. Полещук [7], старорусских – К. Р. Вагановой [1]. Для текстов судебной письменности характерно: а) отражение особенностей коммуникативной ситуации, которая происходит в судебном процессе, несет на себе отпечаток социально-исторического, национально-культурного, конкретно-ситуативного кон-